

नेपालमा आदिवासी अधिकार

नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू

सम्पादन सल्लाहकार

शान्ति कुमारी राई दिनेश कुमार घले
शंकर लिम्बू भिम राई
अमृत योन्जन-तामाङ

सम्पादक
टहल थामी
गोविन्द छन्त्याल

नेपालमा आदिवासी अधिकार

नीतिगत अवस्था,
चुनौती र अवसरहरू

सम्पादक
टहल थामी, गोविन्द छन्त्याल

ISBN 9879937913539

9 879937 913539

नेपालमा आदिवासी अधिकार

नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू

सम्पादन सल्लाहकार

शान्ति कुमारी राई

दिनेश कुमार घले

शंकर लिम्बू

भिम राई

अमृत योञ्जन-तामाङ

सम्पादक

टहल थामी

गोबिन्द छन्त्याल

नेपालमा आदिवासी अधिकारः
नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू
प्रकाशकः नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकार सम्बन्धी
वकिल समूह (लाहूर्निप)
अनामनगर, काठमाडौं ।

पो.ब्र.नं.: १११७९

फोन: +९७७ ०१ ४२६८५१०

इमेल: lahurnip.nepal@gmail.com

वेबसाइट: www.lahurnip.org

© LAHURNIP, 2017

लेआउट: खापुङ, क्रियसन

अनामनगर, काठमाडौं ।

ISBN: 978-9937-9135-3-9

Indigenous Peoples Rights in Nepal: Policy Status, Challenges and Opportunities

Editorial Advisors: Shanti Kumari Rai, Dinesh Kumar Ghale,
Shankar Limbu, Bhim Rai, and Amrit Yonjan-Tamang.

Edited by Tahal Thami/Gobinda Chhantyal

संक्षेपीकरण

आईएलओ	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन
आजउराप्र	आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान
आ.व.	आर्थिक वर्ष
ऐऐ	ऐजन ऐजन
गाविस	गाउँ विकास समिति
जिविस	जिल्ला विकास समिति
नपा	नगरपालिका
नि.नं.	निर्णय नम्बर
नेकपा	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी
ने.का.प.	नेपाल कानून पत्रिका
नं.	नम्बर
पृ.	पृष्ठ
बि.	बिरुद्ध
यूनट्रीप	आदिवासी अधिकारसम्बन्धि संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र
रा.शि.आ.	राष्ट्रिय शिक्षा आयोग
लाहूर्निप	नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकार सम्बन्धी वकिल समूह
वि.सं.	विक्रम संवत्
सी.वी.आर.	समुदायमा आधारित पुनर्स्थापना
सं.	सम्पादक

Abbreviation

AD	Anno Domini
ADB	Asian Development Bank
AGRBS Sharing	Access to Genetic Resources and Benefit
AIPP	Asia Indigenous Peoples Pact
CA	Constituent Assembly
CBD	Convention on Biological Diversity
CBR	Community Based Rehabilitation
CBS	Central Bureau of Statistics
CEDAW	Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women
CERD	Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination
COP	Conference of the Parties
CPN	Communist Party of Nepal
CRC	Convention on the Rights of the Child
CSR	Corporate Social Responsibility
CSRDSP	Committee for State Restructuring and Division of State Power

DDC	District Development Committee
DFID	Department for International Development
EA	Electricity Act
EIA	Environment Impact Assessment
FPIC	Free, Prior and Informed consent
GI	Governance Index
GL	Generation License
GoN	Government of Nepal
GSI	Gender and Social Inclusion
HDI	Human Development Index
HLSRRC	High Level State Restructuring Committee
ICCPR	International Covenant on Civil and Political Rights
ICESCR	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
ICIMOD	International Centre for Integrated Mountain Development
IEE	Initial Environmental Examination
IFAD	International Fund for Agricultural Development
IFC	International Finance Corporation
ILO	International Labour Organisation
INC	Indigenous and Nationalities Commission
IPPs	Independent Power Producers
IPs	Indigenous Peoples
IWGIA	International Work Group for Indigenous Affairs
LAHURNIP	Lawyers' Association for Human Rights of Nepalese Indigenous Peoples
LGBTI	Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender & Intersex
LTR	Lands, Territories and Resources
MAT	Mutually Agreed Terms
MoAD	Ministry of Agricultural Development
MoFSC	Ministry of Forest and Soil Conservation
MoFSC	Ministry of Forests and Soil Conservation
MoLJPA	Ministry of Law, Justice & Parliamentary Affairs

MoPE	Ministry of Population and Environment
MW	Mega Watt
NBSAP	National Biodiversity Strategy and Action Plan
NC	Nepali Congress
NEFIN	Nepal Federation of Indigenous Nationalities
NESAC	Nepal South Asia Centre
NFDIN	National Foundation for Development of Indigenous Nationalities
NPC	National Planning Commission
NTFPs	Non-Timber Forest Products
PES	Payment for Ecosystem Services
PI	Poverty Index
SL	Survey License
SOM/P	Standard Operating Manual/Procedures
SRHLRC	State Restructuring High Level Recommendation Commission
UCPN (Maoist)	Unified Communist Party of Nepal (Maoist)
UML	Unified Marxist Leninist
UN	United Nations
UNCED	United Nations Conference on Environment and Development
UNDP	United Nations Development Programme
UNDRIP	United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples
UNPFII	United Nations Permanent Forum on Indigenous Affairs
VDC	Village Development Committee
WB	World Bank
WRA	Water Resource Act
WSSD	World Summit on Sustainable Development

प्रकाशकीय

संविधानसभामार्फत संविधान निर्माणलाई लोकतन्त्रको उत्कृष्ट नमूना मानिन्छ। इतिहासमा यस्ता अवसर बिरलै आउँछ। नेपालको सन्दर्भमा पनि नेपाली जनताको लामो संघर्षपछि यो अवसर जुरेको हो। तर जसरी संविधानसभाले आम जनता तथा समुदायहरूको अधिकारका आवाजहरूको सम्बोधन गर्नुपर्थ्यो, त्यो हुन सकेन। संविधानसभाबाट बनेको संविधानमासमेत आदिवासीलगायतका समुदायहरूको अधिकार सुनिश्चित हुन नसक्दा असन्तुष्टिहरू भन बढेका छन्। त्यसको समाधान बेलैमा निकाल्न नसके देश भयंकर दुर्घटनामा पर्न सक्छ। त्यसरी संवैधानिक अधिकारबाट वन्चित एक समूह हो आदिवासी। ती समूहहरूको अधिकारका सम्बन्धमा संविधानमा भएका व्यवस्था र उनीहरूले चाहेको अधिकारका सम्बन्धमा गत पुष २२-२३, २०७३ (6-7 Januray 2017)मा काठमाडौंमा बृहत् सम्मेलनमा छलफल भएको थियो। सो कार्यक्रमको आयोजना गर्न पाउँदा लाहुरिप गर्व महशूस गर्दछ।

सो कार्यक्रम आयोजनामा विभिन्न व्यक्ति, व्यक्तित्व तथा संघसंस्थाहरूको अमूल्य सहयोग लाहुरिपलाई मिलेको थियो। यसरी सहयोग तथा सल्लाह सुझाव दिनुहुने डा. कृष्ण भट्टचन र डा. नवीन राईप्रति हामी आभारी छौं। त्यसैगरी United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues (UNPFII) का उपाध्यक्ष Mr. Raja Devasish Roy, सोही निकायकी सचिवालयबाट पाल्नु भएकी Ms. Julia Raavad, र International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA) बाट कार्यक्रममा सहभागी बन्न आउनु भएका Mr. Christian Erniप्रति लाहुरिप आभारी छ। त्यस्तै कार्यक्रमलाई सफल पारिदिन सहयोग गर्नुहुने अमृत योन्जन तामाङ, यशोकान्ती भट्टचन, डम्बर लोहोरुङ, डम्बर तेम्बे र नारायण निडलेखुप्रति पनि धन्यवाद व्यक्त गरिन्छ।

सो कार्यक्रम सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नका लागि महत्वपूर्ण सहयोगका United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues (UNPFII), International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA), International Fund for Agricultural Development (IFAD), United Nations Development Programme (UNDP) लाई पनि धन्यवाद टक्रयाइन्छ । साथै कार्यक्रमा उपस्थित भई कार्यक्रमको शोभा बढाई दिनु भएकोमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका अध्यक्ष माननीय अनुपराज शर्मा, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानका उपाध्यक्ष चन्द्रबहादुर गुरुङ र सदस्यसचिव गोविन्द माझीप्रति लाहूर्निप कृतज्ञ छ । त्यसै गरी नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघलाई पनि धन्यवाद साथै सो कार्यक्रममा गरिमाय उपस्थितिका लागि माननीय सांसदहरू, विभिन्न संघसंस्थाका प्रतिनिधिहरू, बुद्धिजीविहरू, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, विभिन्न राजदूतावासका प्रतिनिधिहरू, व्यापारिक क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू, सरकारी निकायका प्रतिनिधिहरू, संयुक्त राष्ट्रसंघलगायत अन्तर्राष्ट्रिय निकायका प्रतिनिधिहरू र सामाजिक अभियन्ताहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरिन्छ ।

यस पुस्तकमा सो कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्रहरू समावेश गरिएका छन् । कार्यक्रममा कार्यपत्र प्रस्तुत गरिदिनुहुने विभिन्न मन्त्रालयका प्रतिनिधि-कर्मचारीहरू तथा बुद्धिजीविहरूप्रति पनि लाहूर्निप आभारी छ । साथै यस पुस्तक प्रकाशनमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा योगदान गर्ने सबैप्रति हामी आभार व्यक्त गर्दछौं ।

शान्ति कुमारी राई

अध्यक्ष

विषय सूची/Content

संक्षेपीकरण / Abbreviation
प्रकाशकीय

लैंगिक समानता, संस्कृति र भाषा

नेपालमा महिलाको अवस्था र सुधारका प्रयासहरू

नारायण बहादुर कुवँर ३

आदिवासी जनजाति महिला र बालबालिकाका सन्दर्भमा

नेपाल सरकारको नीति र अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू

कैलाश राई २९

नेपालमा मातृभाषाको उपयोग: नीतिगत

र कार्यगत अवस्था

डा.डिल्लीराम रिमाल ५३

मातृभाषा, मातृभाषामा शिक्षा

र संस्कृतिसम्बन्धि राज्यको नीति

अमृत योन्जन-तामाङ १०५

संविधान, कानून र नयाँ बन्ने कानूनहरूमा सामुहिक र आदिवासीको अधिकार

Legal framework on the rights of
indigenous peoples in Nepal:
Analysis of the gaps and the way forward
Toyanath Adhikari 161

आदिवासी जनजाति मानवअधिकारसँग सम्बन्धित
नीतिगत व्यवस्था र क्रियाकलापहरूको विश्लेषण
सरिता ज्ञवाली १८१

प्रचलित कानूनमा आदिवासी जनजाति सम्बन्धी व्यवस्था
शंकर लिम्बू १९९

भूमि अधिकार, संरक्षित क्षेत्रहरू र जलवायु परिवर्तन

भूमिसुधार र व्यवस्थापनको क्षेत्रमा भएका
नीतिगत व्यवस्थाहरूको विश्लेषण
लीलानाथ दाहाल २१९

नेपालका आदिवासी जनजातिको भूमि र भूमि अधिकार
नन्द कन्दडुवा २५७

Policy Analysis on Indigenous Peoples

and Forest Resources in Nepal
Dhananjaya Lamichhane 289

Ensuring Indigenous Peoples' Rights in Policies
on Forest, Water and other Natural Resources:
Issues, Challenges and Way
Dr. Krishna B. Bhattachan 309

व्यापार र मानवअधिकार, अग्रिम जानकारीसहितको मन्जुरीको अधिकार, संघीयता र राज्य पुनर्संरचना

आदिवासी/जनजाति अधिकार संरक्षण तथा
विकासका लागि गरिएका प्रयास, समस्या र सुझावहरू
लीला अधिकारी ३४७

State Restructuring and Federalism in Nepal
Krishna Hachhethu ३६७

Policies related to the Electricity
Development in Nepal
Sagar Raj Goutam 383

Community Engagement in
Hydropower Development: Issue and Challenges
Padmendra Shrestha 395

अनुसूचीहरू/Annexes ४१५

व्यापार र मानवअधिकार, अग्रिम जानकारीसहितको
मन्जुरीको अधिकार, संघीयता र राज्य पुनर्संरचना

आदिवासी/जनजाति अधिकार संरक्षण तथा विकासका लागि गरिएका प्रयास, समस्या र सुझावहरू

लीला अधिकारी

विषय प्रवेश

नेपाल मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९को साथसाथै अन्य अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको हस्ताक्षरकारी राष्ट्र हो । त्यसको नाताले सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिले पछाडि परेका समुदायलगायत आदिवासी जनजातिहरू विरुद्ध हुने भेदभाव अन्त्य गर्ने र उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक साँस्कृतिक हकअधिकारको पूर्ण उपयोगका लागि अनुकूल वातावरण तयार पार्दै आएको छ । आदिवासी जनजातिमा रहेको परम्परागत विशिष्टता राष्ट्रको अमूल्य सम्पत्तिका रूपमा रहेका छन् । यिनको संरक्षण र प्रवर्धनबाट राष्ट्रको सर्वाङ्गिक विकास सम्भव हुने देखिन्छ । यसै तथ्यलाई मध्यनजर गरी नेपालले

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● ३४८

वि.सं. २०३८ सालदेखि आदिवासी जनजातिहरूको विकासका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरूको थालनी गरेको पाइन्छ। ती मध्ये प्रजा विकास कार्यक्रम एक महत्वपूर्ण कार्यक्रम रहेको पाइन्छ। आदिवासी/जनजाति (Indigenous Peoples)को विकासका लागि सरकारले आठौँ योजना (२०४९/०५४)देखि जनजाति विकासको विषय योजनावद्ध रूपमा समावेश गरेको पाइन्छ।

विश्वका आदिवासी जनजातिको हकअधिकार स्थापित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सन् १९८९मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (आइएलओ)ले आदिवासी जनजाति अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (नं.१६९) पारित गरेको छ। नेपालले वि.सं. ५ भाद्र २०६४ (२२ अगष्ट २००७)मा महासन्धि अनुमोदन गरी पक्षराष्ट्र बनेको छ। यस सन्धिलाई अनुमोदन गर्ने दक्षिण एसियामा नेपाल एकमात्र र एसिया प्याथीफकमा दोस्रो राष्ट्र हो। राज्यका संरचना संघीय स्वरूपमा रूपान्तरण गर्दा संविधानमा भएका व्यवस्था बमोजिम आदिवासी जनजातिका सवाल आत्मसात् गर्नुपर्ने देखिन्छ। संघीयता कार्यान्वयनका शिलशिलामा विभिन्न कानूनहरू निर्माण गरी त्यसमा आदिवासी जनजातिको विषय स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नु आजको प्रमुख सवाल रहेको छ।

नेपालमा आदिवासी/जनजाति

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा आदिवासीसम्बन्धी किटानी परिभाषा गरिएको पाइँदैन। संयुक्त राष्ट्रसंघको अल्पसंख्यकहरूको विषयमा काम गर्ने उपसमितिले दिएको जिम्मेवारीअनुसार होजे मार्टिनेज कोबोले विज्ञको रूपमा गरेको अध्ययन प्रतिवेदनमा आदिवासीको कार्यात्मक परिभाषा (Functional Definition) गरिएको पाइन्छ। आदिवासीहरूसँग सम्बन्धित दस्तावेजहरूको सारतत्वलाई हेर्दा आदिवासी भन्नाले आ-आफ्ना परम्परागत थातथलो, संस्कृति, भाषा, आस्था, विश्वास, संघ/संस्था, प्रथा र प्रथाजन्य कानून तथा सामुहिकतामा आधारित जीवनशैली भएका समुदाय नै 'Indigenous Peoples' हुन् भन्ने

बुकिन्छ। आदिवासी भन्नाले उनीहरूको भू-भागमा उपनिवेश स्थापना हुनुभन्दा अगाडि वा उक्त भू-क्षेत्र अतिक्रमण हुनुअगाडिदेखि नै ऐतिहासिक रूपले निरन्तर रूपमा बसिआएका समुदायलाई जनाउँदछ।

आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ को दफा २ले आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै साँस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको अनुसूची बमोजिमको जाति वा समुदायलाई सम्भन्नुपर्छ भनी परिभाषित गर्दै ५९वटा जातिलाई नेपालमा आदिवासी/जनजातिका रूपमा सूचीकरण गरेको छ।

आदिवासी/जनजाति अधिकारका लागि भएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू विश्वमा ३७ करोड भन्दा बढी आदिवासीहरू रहेका र ती मध्ये एसियामा करिब ७५ प्रतिशत बसोवास गर्ने गरेको पाइन्छ। विश्व जनसंख्यामा उनीहरूको हिस्सा लगभग ५ प्रतिशत रहेको र संसारको कूल गरिव मध्ये १५ प्रतिशत आदिवासी जनजाति रहेको कुरा विभिन्न तथ्यांकहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ। यसरी उल्लेख्य मात्रामा रहेका आदिवासी जनजातिहरूको हित अभिवृद्धिका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नै विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएको पाइन्छ। यस्ता केही सत्प्रयासहरूलाई यहाँ बुँदागत रूपमा स्मरण गर्न वाञ्छनीय हुने देखिन्छ।

- आदिवासीहरूको अधिकारको सवालमा सर्वप्रथम आदिवासी अधिकारसम्बन्धी महासन्धि नं. १०७ सन् १९५७ मा जारी गरिएको,
- सन् १९८२मा संयुक्त राष्ट्रसंघले आदिवासीको विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कार्य गर्न आदिवासी कार्यदल 'Working Group on Indigenous Populations' को स्थापना गरेको,
- सन् १९८९मा सरकार, श्रम संगठनका साभेदार (कामदार, रोजगारदाता र सरकारी प्रतिनिधि) र आदिवासीहरूसँगको परामर्श र सहकार्यमा महासन्धि नं. १०७ लाई परिमार्जन गरी

महासन्धि नं. १६९ ल्याइएको,

- महासन्धिले आदिवासीसँग सरोकार रहने र उनीहरूलाई प्रभावित पार्ने कार्यहरू गर्दा आदिवासी, सरकार तथा अन्य सरोकारवालाहरूसँग साभेदारी र सहकार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको ।

आदिवासी जनजातिहरूको क्षेत्रमा गरिने विकासका गतिविधिहरूबाट सिर्जना हुन सक्ने द्वन्द्वलाई उनीहरूसँगको छलफल तथा परामर्शको माध्यमबाट स्थायी शान्ति स्थापना गरी दीगो विकासको सुनिश्चितता प्रवर्धन गर्नमा मद्दत पुग्दछ । राज्यले आदिवासी जनजातिसँग सरोकार राख्ने कुराको निर्णय गर्दा त्यस्तो प्रक्रियामा सहभागी हुन पाउने उनीहरूको अधिकारलाई सहज बनाउनु महत्वपूर्ण हुन्छ । यसै तथ्यांकलाई मध्यनजर गरी संयुक्त राष्ट्रसंघको दीगो विकाससम्बन्धी लक्ष्य २०३०ले आदिवासी जनजातिको परम्परा संरक्षण र अधिकार प्रवर्धन गर्ने कुरा आफ्नो लक्ष्यमा नै समावेश गरेको छ ।

आदिवासी /जनजाति अधिकार संरक्षण तथा उनीहरूको आधिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकासमा भएका राष्ट्रिय प्रयासहरू

प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना अगाडि गरिएको व्यवस्था

वि.सं. २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना हुनुभन्दाअगाडि केही लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति जस्तै चेपाङ तथा राउटेको उत्थानका लागि केही कार्यक्रमहरूको थालनी तथा संचालन हुनुका साथै केही कानुनी व्यवस्थासमेत गरेको पाइन्छ । यससम्बन्धी भएका व्यवस्थाहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- मुलुकी ऐन संहितावद्ध गर्ने क्रममा हिन्दू वर्ण व्यवस्थालाई वैधानिकता दिई जात व्यवस्था संस्थागत गरिएको,
- वि.सं. २०३८ सालदेखि चेपाङहरूको विकास र उत्थानका लागि प्रजा विकास कार्यक्रमजस्ता लक्षित समूह कार्यक्रम संचालन

३५१ ● लिला अधिकारी

गरिएको,

- पंचायतकालको उत्तरार्द्धमा सामाजिक संस्थाका रूपमा जातीय संस्थाहरू स्थापना गरी आफ्नो अधिकारका विषयमा आदिवासीहरूले संगठित आवाज उठाउन सुरु गरेको,
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७मा आदिवासीहरूको अस्तित्वलाई संवैधानिक रूपमा स्वीकार गरिएको आदि ।

प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछि गरिएको व्यवस्था

प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना पश्चात खुला व्यवस्थाको प्रादुर्भावका साथ मानवअधिकार प्रत्याभूतिका लागि विभिन्न प्रयासहरूको थालनी भएको पाइन्छ । यसै क्रममा आइएलओ महासन्धि नं. १६९लगायत अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूलाई अनुमोदन गरी नेपाल पक्षराष्ट्र बनेको छ । यस अवधिमा आदिवासी जनजातिको हित अभिवृद्धिको दिशामा नेपालले देहाय बमोजिमका पहलहरूसमेत गर्दै आएको पाइन्छ:

- २०४७ सालको संविधानमा पहलो पटक मुलुकको विभिन्न पहिचानलाई मान्यता दिई समाजका पिछडिएका वर्ग किटान नै गरेर कानून बनाई आदिवासी जनजातिहरूकोसमेत उत्थान गर्ने विशेष उपाय लागू गर्न सकिने प्रावधान राखिएको,
- २०५८ सालमा आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ जारी गरी आदिवासीहरूको सामाजिक, भाषिक साँस्कृतिक, आर्थिक विकासका लागि कार्य गर्न एउटा अर्धस्वायत्त संस्थाको रूपमा आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान स्थापना गरिएको,
- विभिन्न ५९वटा जातिहरूलाई आदिवासी जनजातिमा सूचीकृत गरिएको,
- आठौँ योजनापछिका योजनाहरूमा निरन्तर रूपमा आदिवासी जनजातिहरूसम्बन्धी कार्यक्रमहरू समावेश गरिँदै आएको ।

२०६२/०६३ को परिवर्तन पश्चात आदिवासी/जनजातिको अधिकार तथा विकासमा भएका प्रयासहरू

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● ३५२

१०वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य गर्दै जनताले गरेको बलीदानी स्वरूप स्थापना भएको लोकतान्त्रिक व्यवस्थाले आदिवासी जनजातिको परम्परागत मूल्यमान्यतालाईसमेत पहिचान गर्ने वातावरण सिर्जना गर्‍यो । यस अवस्थामा आदिवासी जनजातिको अधिकार प्रवर्धन र सम्बर्द्धनमा भए/गरेका प्रयास तथा व्यवस्थाहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ले राज्यको हरेक संरचनामा आदिवासी/जनजातिलगायतका अन्य समुदायको समानुपातिक सहभागितालाई प्रत्याभूत गरिएको,
- संविधानसभामा एकतिहाई भन्दाबढी संख्यामा आदिवासी/जनजाति समुदायका सभासदहरूको उपस्थिति हुन पुगेको,
- मूलुकलाई धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषणा गरिएको,
- वि.सं. ५ भाद्र २०६४(२२ अगष्ट २००७) मा आइएलओ महासन्धि नं. १६९ अनुमोदन गरी यसको पक्षराष्ट्र बनेको,
- सकारात्मक विभेदको नीतिअनुरूप निजामती सेवामा खुला प्रतिस्पर्धाबाट पूर्ति गरिने पदहरूमा निश्चित प्रतिशत सिटहरूमा आदिवासी/जनजातिहरूको नियुक्ति सुनिश्चित गरिएको साथै अन्य सरकारी सेवाहरूमा पनि यस किसिमको सकारात्मक विभेदको व्यवस्था गरिएको,
- नेपालको संविधान, २०७२ ले शिक्षाको हक, भाषा तथा संस्कृतिको हक, सामाजिक न्यायसम्बन्धी हकलगायतका मौलिक हकहरूको व्यवस्था गर्नुका साथै आदिवासी जनजाति आयोग र समावेशी आयोगलाई संवैधानिक आयोगको रूपमा व्यवस्था गरेको, आदि ।

महासन्धिप्रति अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले तोकी दिएको दायित्व

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको विधानको धारा २२अनुरूप महासन्धिको प्रत्येक धाराहरूको कार्यान्वयनको प्रगति विवरण स्पष्ट देखाउने

३५३ ● लिला अधिकारी

सूचकका साथ अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको सुपरिवेक्षण प्रणालीका लागि पहिलो एक वर्षमा, त्यसपछि दोस्रो दुई वर्ष र आवधिक प्रतिवेदन प्रत्येक पाँच/पाँच वर्षमा बुझाउनुपर्ने प्रावधान रहेको छ ।

महासन्धिप्रति नेपाल सरकारको दायित्व

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २७९ बमोजिम राज्यपक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू अनुमोदनपश्चात् कार्यान्वयन हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा -९)मा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै पनि सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाभिएमा सो सन्धिको प्रयोजनका लागि बाभिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत् सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपालको कानून सरह लागू हुने उल्लेख गरेको पाइन्छ । तसर्थ कुनै पनि सन्धि, महासन्धिलाई अनुमोदन गरेपश्चात् सन्धि महासन्धिमा उल्लिखित प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व हुन जान्छ ।

दायित्व निर्वाह गर्नका लागि सरकारले चाल्नुपर्ने कदमहरू:

साधारणतया कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता कार्यान्वयनमा राज्यले पूरा गर्नुपर्ने दायित्व देहाय बमोजिम तीन प्रकारका हुने गर्दछ:

- सदस्यता शुल्कलगायत तोकिएको वित्तीय दायित्व पूरा गर्ने,
- आवधिक प्रतिवेदनहरू तयार गरी निर्धारित समयमा बुझाउने,
- प्रावधान कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रियकानून तथा कार्यान्वयन कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

उपरोक्त बमोजिमका दायित्वमध्ये वित्तीय दायित्व पक्षराष्ट्रको तर्फबाट कुनै योगदान गर्नुपर्ने नभए तापनि अन्य दायित्वमा पक्षराष्ट्रको रूपमा नेपाल सरकारले महत्वपूर्ण कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । यस दिशामा गरिएका केही प्रयासहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

- महासन्धि नं. १६९ लाई सरकार र सरकारका निकायहरूले

आफ्ना नीति, आयोजना, कार्यक्रम, परियोजना र प्रदान गरिने सेवा सुविधाहरूमा समायोजन गर्नुपर्ने,

- महासन्धि नं. १६९ को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समन्वय, सहजीकरण र मध्यस्थताको व्यवस्थलतर्च संयन्त्र बनाउनुपर्ने,
- महासन्धिका प्रावधानहरू कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना, कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- महासन्धि नं. १६९को कार्यान्वयन गर्दा आदिवासीहरूलाई प्रभावित पार्ने वा उनीहरूसँग सरोकार रहने कानुनी तथा नीतिगत, कार्यक्रमिक, परियोजनामूलक कार्यहरू आदिमा उनीहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्था वा उनीहरूले छानेका प्रतिनिधिमाफत सार्थक सहभागिता कायम गर्ने, अग्रिम परामर्श र सहमति कायम गर्ने/गराउने,
- अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनमा सुरुमा एक वर्ष र अर्को दुई वर्षभित्र तथा त्यसपछि आवधिक रूपमा बुझाउनुपर्ने प्रगति प्रतिवेदन नियमित रूपमा बुझाउने,
- संयुक्त राष्ट्रसंघअन्तर्गतका मानवअधिकार अनुगमन समिति तथा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग आदि संघ/संस्थाहरूले मागेको जानकारी उपलब्ध गराउनुपर्ने,
- महासन्धिको पालना, प्रवर्धन र सुनिश्चितताका लागि आवश्यक कार्य गर्ने गराउने,
- महासन्धिलगायत अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा प्रत्याभूत गरिएको आदिवासीहरूको अधिकार कार्यान्वयन, राज्यद्वारा प्रदान गर्ने सेवा, सुविधा, विकासको प्रतिफल आदिमा आदिवासीहरूको पहुँच र नियन्त्रणको सुनिश्चितता गर्ने,
- प्रत्येक मन्त्रालय तथा निकायहरूले खण्डीकृत तथ्यांक तयार गर्ने, आदि ।

महासन्धि कार्यान्वयनका प्रयासहरू

महासन्धि कार्यान्वयनका लागि कार्ययोजना बनाउने मन्त्रिपरिषद् को निर्णयअनुसार आदिवासीहरूसँग सम्बन्धित विशेषज्ञ समितिको कार्यक्षेत्रअर्न्तगत महासन्धिको प्रावधानका आधारमा नेपाल सरकारका दायित्वहरू प्रस्ट पहिचान गरिनुपर्छ । नेपाल सरकारले अवलम्बन गरिसकेको महासन्धिको प्रावधानहरू प्रस्ट पहिचान गरिनुपर्छ । राज्यको क्षमता र आदिवासी/जनजातिका तत्कालिन, मध्यकालिन एवं दीर्घकालिन प्राथमिकताका विषयवस्तुलाई मध्यनजर गरी यस महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि कानुनी, नीतिगत वा प्रशासनिक रूपमा के गर्नुपर्छ भन्ने बारेमा विस्तृत कार्ययोजना (Action Plan) तयार गरी पेश गर्नुपर्छ ।

सम्पर्क मन्त्रालयको रूपमा रहेको संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले मन्त्रीस्तरीय निर्णयबमोजिम तत्कालिन स्थानीय विकास मन्त्रालयका सचिवको संयोजकत्वमा आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानका सदस्यसचिव सहसंयोजक रहने गरी २३सदस्यीय विशेषज्ञ समिति २२ माघ २०६४मा गठन गरी कार्ययोजनाको मस्यौदा तयार गरिएको थियो । साथै यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रत्येक मन्त्रालय, योजना आयोग र मानवअधिकार आयोगबाट सम्पर्क व्यक्ति (Focal Person) तोकिएको थियो । तर, देशमा बढ्दै गएको संक्रमणकालका कारण उत्पन्न राजनैतिक अस्थिरता कारण राजनैतिक प्रतिमबद्धतामा कमी तथा सबल तथा प्रतिवद्ध प्रशासनिक नेतृत्वको अभावले उक्त प्रयासले मूर्तरूप लिन सकेको पाइएन । तसर्थ एकीकृत कार्ययोजना बिना नै विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायहरूले ठोस योजना नबनाइ आ-आफ्नै प्रयास र कार्यक्रममार्फत सन्धिको प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्दै आएको पाइन्छ ।

महासन्धिको कार्यान्वयनका जोखिम तथा अवरोधहरू

आदिवासी/जनजातिहरूको हकअधिकारको प्रवर्धन गरी राज्यको नीति

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● ३५६

निर्माण तथा कार्यान्वयन तहमा उनीहरूको सार्थक सहभागिता तथा परामर्श लिने उद्देश्यले राज्यले विगतमा विभिन्न प्रयासहरू गरेको भए तापनि राष्ट्रियस्तरको कार्ययोजना तयार पारी अगाडि बढ्न नसकेका कारण यस क्षेत्रमा उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । यसो हुनुमा देहाय बमोजिमका समस्या तथा चुनौतीहरू प्रमुख रूपमा रहेको पाइन्छ :

- विद्यमान ऐन, नियम, कानून तथा नीतिहरूमा महासन्धिसँग मेल खाने गरी संशोधन, परिमार्जन तथा नयाँ ऐन तथा नियमहरू तर्जुमा नगरिनु,
- महासन्धि कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना निर्माण नहुनु,
- आदिवासी जनजातिको क्षेत्रमा राज्यबाट संचालन भइरहेको कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूलाई 'Single shopping models'का रूपमा एकै निकायबाट संचालन गर्न नसकिनु,
- सम्बन्धित निकायको संवेदनशीलतामा कमी हुनु,
- महासन्धिको वास्तविक मर्मका बारे राजनीतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्व, राजनैतिक दल, सर्वसाधारण जनता, सम्बन्धित निकाय तथा सरोकारवालाको बुझाइमा एकरूपता कायम नहुनु,
- महासन्धिको कार्यान्वयनमा राजनीतिक इच्छाशक्ति तथा प्रशासनिक प्रतिवद्धताको कमी हुनु,
- खण्डीकृत तथ्यांकको अभाव हुनु, आदि ।

समस्या समाधानका लागि चालिनुपर्ने कदमहरू

नेपाल पक्षराष्ट्र भएको मानवअधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रतासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा प्रतिवद्धताहरूलगायत अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सन्धि तथा सिफारिशहरूको कार्यान्वयन हेर्ने विशेषज्ञ समिति (Committee of Experts of the Application of Conventions and Recommendations)जस्ता अनुगमन निकायहरूले गरेका

३५७ ● लिला अधिकारी

सिफारिशहरूको पुनरावलोकन गरी कानुनी, नीतिगत, संस्थागत तथा कार्यक्रमका रूपमा आन्तरिकीकरण गर्ने र त्यस्ता प्रतिवद्धतालाई स्थानीयकरण गरी आदिवासी जनजातिका हकअधिकारलाई स्थानीय स्तरसम्म प्रत्याभूत गर्नका लागि एक राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। उक्त कार्ययोजनामा देहाय बमोजिमको व्यवस्था गर्नु बाञ्छनीय हुन्छ:

- अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९द्वारा उत्पन्न दायित्व पूरा गर्न सम्बन्धित विषयगत मन्त्रालयले आफ्नो कार्यक्षेत्र अन्तर्गतका प्रचलित ऐन, नियम तथा नीतिहरूमा महासन्धिसँग मेल खाने गरी संशोधन, परिमार्जन तथा नयाँ ऐन तथा नियमहरू तर्जुमलतर्चे,
- संशोधन ऐनलाई सम्बन्धित मन्त्रालयले महासन्धिले निर्देशित गरेका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू 'नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६, आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६, सबै प्रकारको जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९६९ र यसलाई अनुगमन समितिको सिफारिश नं. २३, जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि, १९९२ र आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र, २००७ आदि समेतप्रतिको राज्यको दायित्व पूरा हुने गरी ल्याउने,
- महासन्धिको मूलमर्म बमोजिम आदिवासी जनजातिहरूको व्यक्तिगत तथा सामुदायिक अधिकार (Collective Rights) लाई मान्यता दिने,
- आदिवासी जनजातिहरूको आधारभूत स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गराउने,
- समन्यायिक सामाजिक न्याय स्थापित गर्ने र महासन्धिले निर्दिष्ट गरेका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूको साथै संविधान प्रदत्त अधिकारहरूको प्रत्याभूत गर्ने,
- प्रचलित ऐन कानुन परिमार्जन गर्ने, नीति कार्यक्रम निर्माण र

बजेट व्यवस्था गर्ने,

- आदिवासीहरूको सवाल, सरोकार तथा अपेक्षाहरूलाई शान्तिपूर्ण रूपले नीति निर्माणमा सहभागिता गराई राज्य र आदिवासीहरूबीच साभेदारी र सहकार्य स्थापित गर्ने,
- आदिवासीहरूको जीवन, पहिचान, भाषा, संस्कृति, प्रथा-परम्परा प्रथाजन्य कानून, आस्था, विश्वास र जीवन निर्वाहका लागि अविच्छिन्न महत्वका भूमि तथा प्राकृतिक स्रोत -जमिन, जंगल, खानी, चरन, जैविक विविधता र पानी)को विकास तथा व्यवस्थापन गर्ने,
- राज्यद्वारा गरिने विकास तथा सेवाहरूका प्रतिफलमा अन्य नागरिकसरह उनीहरूलाई साभेदार बनाउने,
- विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायहरूमा तोकिएका सम्पर्क व्यक्ति (Focal Persons)को नियमित समन्वय, सहकार्य र सहयोग अभिवृद्धि हुने क्रियाकलापहरू संचालन गर्ने,
- महासन्धिको कार्यान्वयनको अनुगमन, पुनरावलोकन एवं मूल्यांकन गर्ने,
- विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायहरूले गरेका कार्यहरूलाई फोकल मन्त्रालयका रूपमा संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय तथा आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानले प्रभावकारी रूपमा समन्वय गर्ने,
- विभिन्न निकाय तथा कार्यक्रमहरूमा एकरूपता कायम गर्न आवधिक योजना, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम तथा बजेटका बीचमा उपयुक्त 'लिङ्केज' (Linkage) कायम गरी 'If you want to go fast you can go alone but if you want go far we go together' भने भैं आदिवासी जनजातिसम्बन्धी कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूका लागि अलग्गै स्पष्ट कार्य ढाँचा (Framework) को 'डिजाइन' गरी एकीकृत रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने व्यवस्थलतर्चे ।

३५९ ● लिला अधिकारी

महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयनमा समेटिनुपर्ने क्षेत्रहरू:

- पहिचान/मान्यता
- स्व-व्यवस्थापन
- सरकारको जिम्मेवारी
- सामान्य नीति -आधारभूत अधिकार)
- विशेष उपाय
- परामर्श सहभागिता र प्रतिनिधित्व
- भूमि प्राकृतिक स्रोत साधन -भूमि, वन तथा जलस्रोत)
- रोजगारी
- शिक्षा
- पुनर्वास वा विस्थापन
- स्वास्थ्य
- परम्परागत आर्थिक क्रियाकलाप
- प्रथा, परम्परा प्रथाजनित कानून र न्याय प्रशासन
- सामाजिक सुरक्षा
- अन्तर्देशीय सर्म्पक तथा साभेदारी र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व
- विविध ।

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले गरेका कार्यहरू

संवैधानिक तथा कानुनी प्रावधान तथा राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय तहमा व्यक्त गरेका प्रतिवद्धताहरूलाई कार्यान्वयन गर्न एवं स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०५६ मा भएको व्यवस्थाअनुसार स्थानीय निकायमा लैगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका सवालहरूलाई संबोधन गर्नका साथै आदिवासी जनजातिहरूको विकासलाई प्रवर्धन गरी गरिबी न्यूनीकरणमा सघाउ पुऱ्याउन संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयमा लैगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण शाखाको स्थापना गरिएको छ । मन्त्रालयले लैगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण नीति, २०६६ तर्जुमा गरी स्थानीय निकायमा कार्यान्वयन गर्दै आएको छ ।

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● ३६०

आर्थिक, सामाजिक रूपमा पिछडिएको वर्ग तथा समुदायको राज्यको स्रोतसाधन र निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चित गर्ने दिशामा मन्त्रालयले कार्य गरिरहेको छ । आदिवासी जनजातिलगायत सामाजिक समावेशीकरणका सवालमा यो मन्त्रालय सम्पर्क (Focal) मन्त्रालयको रूपमा रहेकोले आदिवासी जनजातिहरूको हकअधिकार प्रवर्धन गर्ने, उनीहरूका मुद्दालाई राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रममा समावेश गर्ने, आदिवासी जनजातिलगायत मानवअधिकारका सम्बन्धमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धतालाई कार्यान्वयन गराउने, नेपाल सरकारले आवधिक रूपमा बुझाउनुपर्ने प्रतिवेदन तयार गर्नेलगायतका कार्यहरू गर्दै आएको छ । यस सन्दर्भमा मन्त्रालयले आदिवासी जनजातिको उत्थान तथा विकासका लागि देहायका पहलहरू गरेको छ:

- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५मा व्यवस्था भएअनुसार स्थानीय निकायका परिषद्हरूमा आदिवासी जनजातिहरूको सहभागी रहने व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गरेको,
- स्थानीय निकायले आदिवासी जनजाति तथा पिछडिएका वर्गलाई लक्षित गरी योजना बनाउने, उनीहरूको विकासमा सहयोग पुर्याउने गरी कार्यक्रम संचालन गर्ने गरेको,
- संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले आदिवासी जनजातिका सम्बन्धमा सम्पर्क मन्त्रालयको रूपमा कार्य गर्दै आएको,
- स्थानीय निकाय -जिविस, गाविस तथा नगरपालिका)हरूमा आफ्नो विकास बजेटको कम्तीमा ३५प्रतिशत बजेट लक्षित समूहको आर्थिक तथा सामाजिक विकास गरी उनीहरूको सशक्तीकरणका लागि अनिवार्य रूपमा छुट्याउने प्रावधान रहेको,
- नेपाल सरकारको निर्णयअनुसार अतिलोपोन्मुख आदिवासी जनजातिहरू जस्तै राउटे, चेपाङ आदिको जीवन निर्वाहका लागि मासिक जीवन वृत्ति रकम उपलब्ध गराउँदै आएको,

३६१ ● लिला अधिकारी

- स्थानीय निकायको क्षेत्रभित्र रहेका आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी, मुशिलम तथा अन्य पिछडिएको वर्गको क्षमता विकासका लागि कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएको,
- स्थानीय निकायको योजना तर्जुमा, विकास प्रक्रिया तथा निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न प्रत्येक जिल्लामा आदिवासी जनजाति जिल्ला समन्वय समितिको व्यवस्था रहेको,
- मन्त्रालयले आइएलओ महासन्धि नं. १६९को बारे राजनैतिक दल, सरकारी कर्मचारी तथा अन्य सरोकारवाला व्यक्तिहरूलाई अभिमुखीकरण तालिम प्रदान गर्ने गरेको,
- आइएलओ महासन्धि नं. १६९को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउनका लागि पहलरत रहेको,
- आइएलओ महासन्धि नं. १६९ को आवधिक प्रतिवेदन तयार गरी मन्त्रीपरिषदबाट स्वकीकृत गराई परराष्ट्र मन्त्रालयमार्फत आइएलओको जेनेभास्थित कार्यालयमा पठाएको²⁷⁰ आदि ।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि कार्यान्वयनका लागि अख्तियार प्राप्त सम्पर्क मन्त्रालय संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको सुदृढिकरण र क्षमता अभिवृद्धिलाई प्रमुख प्राथमिकताका रूपमा लिई कार्यान्वयनमा ल्याउने, सन्धि कार्यान्वयनका रूपमा सम्पन्न भएका क्रियाकलापमध्ये 'लेसन लर्न्ड' (Lesson Learned) हुने क्रियाकलापहरू राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा व्यापक प्रचारप्रसार गर्ने साथै यस दिशामा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट समेत व्यापक पहल कदमी हुनुपर्ने देखिन्छ ।

संघीयता कार्यान्वयनमा आदिवासी जनजातिको सवाल

नेपालको संविधान, २०७२को कार्यान्वयनको सिलसिलामा नेपालको शासन व्यवस्था एकात्मक स्वरूपबाट संघीय स्वरूपमा रूपान्तरण हुन गइरहेको छ । संघीयता कार्यान्वयनका क्रममा आदिवासी

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● ३६२

जनजातिहरूको अधिकारको प्रत्याभूतिसमेतका सवालहरूलाई देहाय बमोजिम सम्बोधन गर्न वाञ्छनीय देखिन्छ:

नीतिगत तथा कानुनी पक्ष

- संविधानको प्रावधानलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक ऐन, नियम तथा कानूनहरू तर्जुमा गर्ने,
- आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८लाई संघीय संरचनाअनुरूप हुने गरी संशोधन गर्ने,
- राष्ट्रिय विकास नीतिसँग तादात्म्यता हुने गरी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरूको कार्यान्वयनका लागि कार्ययोजना बनाउने,
- विद्यमान सन्धि ऐन, २०४७ लाई परिवर्तित सन्दर्भअनुरूप हुने गरी संशोधन गर्ने ।

संस्थागत सुधारका पक्ष

- आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानलाई संघीय संरचना अनुकूल हुने गरी पुनर्संरचना गर्ने,
- संविधानको प्रावधान मुताविक राज्यका तीनै तह तथा अन्य क्षेत्रहरूमासमेत आदिवासी जनजातिहरूको प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्ने,
- संविधानले व्यवस्था गरेका राष्ट्रिय समावेशी आयोग तथा आदिवासी जनजाति आयोगको शिघ्र स्थापना गरी प्रादेशिक संरचनाकोसमेत निर्व्यौल गर्ने ।

व्यवहारात्मक सुधारका पक्ष

- राजनीतिक क्षेत्रबाट संविधानको मर्म बमोजिम समावेशितालाई आत्मसात् गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
- संविधानका प्रावधान बमोजिम स्थापना हुने विभिन्न निकायहरूको कार्यप्रक्रियालाई सरल र सहज बनाउन आवश्यक 'Standard Operating Manual/Procedures (SOM/P)' तयार गरी

३६३ ● लिला अधिकारी

लागू गर्ने,

- आदिवासी जनजातिको हकअधिकार सुनिश्चित गर्न बहुभाषिक नीति लागू गर्ने,
- शीप विकासलगायतका कार्यक्रममार्फत परम्परागत शीपको प्रवर्धन तथा आधुनिक शीप विकासमार्फत जीवनस्तर सुधारमा सहयोग गर्ने,
- मातृभाषामा शिक्षाको नीतिलाई अभि विस्तार तथा विकास गर्ने,
- आदिवासी जनजाति सम्बन्धी छरिएर रहेका कार्यक्रमहरूलाई एकीकृत रूपमा संचालन गर्न कुनै एक निकायलाई 'Pivotal Agency' का रूपमा विकास गर्ने, (जस्तै, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोगमध्ये एकलाई 'Pivotal Agency' का रूपमा विकास गर्ने),
- आदिवासी जनजातिलगायत मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झैता कार्यान्वयनका सन्बन्धमा राजनीतिक सहमतिका आधारमा मार्ग प्रशस्त गर्दै जाने, आदि ।

अपेक्षित उपलब्धि

- महासन्धिको बुझाइमा एकरूपता कायम हुनेछ,
- महासन्धि कार्यान्वयनका लागि योजना, कार्यक्रम बन्ने छन् र आवश्यक बजेट विनियोजन हुनेछ,
- आदिवासीहरूसँग सम्बन्धित संस्थाहरूको सक्रिय भूमिकालाई मान्यता दिई उनीहरूसँग सहकार्य गरिएको हुने,
- परम्परागत जातीय संघ/संस्थाहरूको सक्रिय भूमिकालाई मान्यता दिइएको र उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि भएको हुनेछ,
- सम्बन्धित निकायहरूले आफ्ना कार्यक्षेत्र र कार्यक्रमहरूमा महासन्धिका प्रावधानहरूलाई संवेदनशील ढंगले आन्तरिकीकरण गरेका हुने छन्,
- सहभागिता, प्रतिनिधित्व, परामर्श र सहमति सार्थक रूपमा

लागू भएको हुनेछ,

- सम्पर्क निकायको सक्षमता अभिवृद्धि भएको हुनेछ,
- कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि सन्धि कार्यान्वयन समितिबाट सहायता र सहयोग प्राप्त भएको हुनेछ, (प्रतिवेदन तयारीका लागि प्राविधिक सहयोग आदि)
- खण्डीकृत तथ्यांक तयार भएको हुनेछ ।

राष्ट्रिय विकासमा आदिवासी जनजातिको योगदानलाई सुनिश्चित गर्दै उनीहरूको हित प्रवर्धन गरी महासन्धि कार्यान्वयन कार्ययोजना तर्जुमा भएको अवस्थामा राष्ट्रिय विकासमा योगदान पुग्ने अपेक्षितचर्च सकिन्छ । परिवर्तित सन्दर्भमा राज्यको पुनर्संरचनाका लागि संवैधानिक रूपमा आदिवासीहरूको समानुपातिक सहभागिताको व्यवस्थासमेतलाई कार्यान्वयन गर्न शासकीय, सामाजिक तथा आर्थिक स्रोत र साधनहरूमा उनीहरूको पहुँच वृद्धि गरी न्यायपूर्ण र समतामूलक समाज सिर्जना गर्न दीर्घकालीन सौँच राखेको छ । यसबाट उनीहरूको अधिकारको संरक्षण हुनुका साथै परम्परागत शीप तथा प्रविधिलाई आधुनिकीकरण तथा प्रोत्साहनबाट राष्ट्रिय विकासमा ठोस योगदान पुग्ने अपेक्षितचर्च सकिन्छ ।

निष्कर्ष

मानवअधिकारसम्बन्धी विभिन्न महासन्धिहरूलाई अनुमोदन गरी नेपाल पक्षराष्ट्र बनेको छ । सोही क्रममा आइएओ महासन्धि नं. १६९ तथा आदिवासी जनजातिसम्बन्धी अन्य सन्धिहरूको पक्षराष्ट्रको हैसियतमा कार्यान्वयन पक्षलाई राष्ट्रियमूल धारमा ल्याउनका लागि कार्यान्वयन कार्ययोजनाको खाँचो महसुस भएको छ । तसर्थ, आवश्यक कार्यान्वयन कार्ययोजनामा आदिवासी जनजातिको मानवअधिकार प्रवर्धन तथा संवर्धन गर्दै उनीहरूको परम्परागत पहिचान, शीप तथा प्रविधिलाई आधुनिकीकरण गर्ने दिशामा आवश्यक क्रियाकलापहरू परिभाषित गर्नुपर्ने देखिन्छ । आदिवासी जनजातिको क्षेत्रमा राज्यबाट संचालन

३६५ ● लिला अधिकारी

भैरहेको कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूलाई 'Single shopping models' का रूपमा एकै निकायबाट संचालन हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

राज्यको संघीय स्वरूपमा रूपान्तरणको कार्यले गति लिइरहेको वर्तमान अवस्थामा संविधानले परिकल्पना गरेको निकायहरूको यथाशिघ्र स्थापना गरी सक्रिय बनाउनुपर्ने दिशामा सबै क्षेत्र परिलक्षित हुनुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी विद्यमान ऐन, कानून तथा नीतिहरूलाई संविधान अनुकूल परिमार्जन गर्दै आवश्यक नयाँ कानूनहरू तर्जुमामा सम्बन्धित क्षेत्रहरूलाई दबाव सिर्जना गर्नु यस क्षेत्रमा सक्रिय सबैको दायित्व हुने देखिन्छ । संविधानतः सबै क्षेत्रको क्रियाकलापलाई समावेशी बनाउन हामी सबैले आ-आफ्नो क्षेत्र र तहबाट योगदान गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

अन्त्यमा, संविधानले व्यवस्था गरेको र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको प्रावधानबाट सिर्जना हुने अधिकार तथा दायित्व उपयोग गर्न सबैले व्यक्तिगत र समुदायगत रूपमा अग्रसार हुनुपर्ने देखिन्छ, नकि सरकारमा मात्र भर पर्ने । एउटा महत्वपूर्ण भनाइबाट यो आलेख टुँग्याउन चाहन्छु, 'Rights should not be granted, it should be taken'.

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, २०७२ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५० ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०५६ ।

आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ ।

आदिवासी अधिकारसम्बन्धी महासन्धि नं. १०७ सन् १९५७ ।

लैङ्गीक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण नीति, २०६६,

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ।

नेपालमा आदिवासी अधिकार : नीतिगत अवस्था, चुनौती र अवसरहरू ● ३६६

स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६८
संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ।

आदिवासी जनजातिहरू र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं.
१६९ का सम्बन्धमा नेपालमा अक्सर सोधिने प्रश्नहरू, संघीय
मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ।

अन्तर्राष्ट्रियश्रम संगठन महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयन राष्ट्रिय
कार्ययोजना, २०६५ मस्यौदा ।

आदिवासी जनजातिका अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र
- राष्ट्रियमानव अधिकार संस्थाहरूका लागि हाते पुस्तक ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ कार्यान्वयन राष्ट्रिय
कार्ययोजना-कार्यपत्र, लीला अधिकारी ।

अभ्यासमा आदिवासी जनजाति अधिकार - अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन
महासन्धि नं. १६९ को निर्देशिका ।

लाहूर्निप (२०१५) परम्परागत संस्था: एक अध्ययन, काठमाडौं:
नेपालका आदिवासीहरूको मानव अधिकार सम्बन्धी वकिल
समूह ।

LAHURNIP (2014) *A Study on the Socio –Economic Satus of Indigenous Peoples in Nepal*, Kathmandu: Lawyers' Association for Human Rights of Nepleae Indigenous Peoples.

Measures taken to implement ILO Convention, 169
Country paper, Presented at ITC ILO Turin Itali, Lila
Adhikari.

Report for the Period from 1 July 2010 to 31 August 2013
from the Government of Nepal.